

موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

پایان نامه کارشناسی ارشد

رشته: تفسیر و علوم قرآن

عنوان پایان نامه:

اعتدال در رفتار حاکمان با مردم و کارگزاران از نگاه قرآن

استاد راهنما:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر امیررضا اشرفی

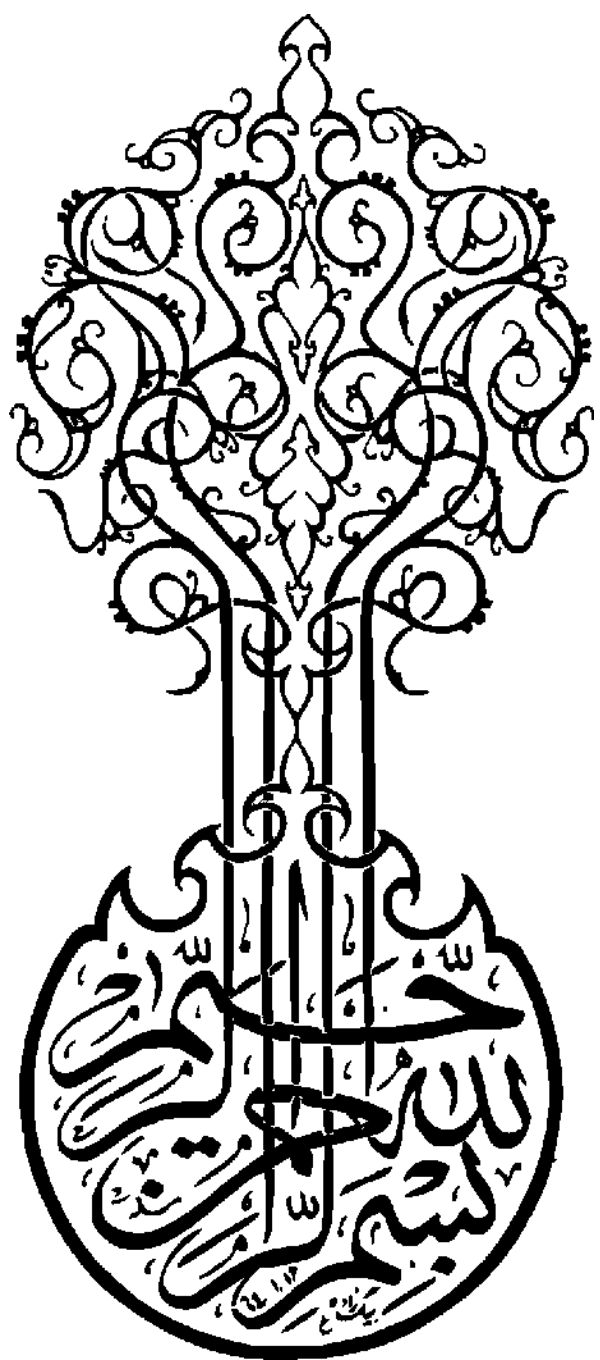
استاد مشاور:

حجت الاسلام و المسلمین دکتر مهدی امیدی

دانش پژوه:

سیف الله محمدی

دی ماه ۹۶

اهداء و تقدیم به

«سردار بی سر، سرباز رهبر، شهید محسن حججی»

تشکر و قدردانی

سپاس خداوند متعال که برای هدایت بشر قرآن کریم را بر قلب نورانی پیامبر اسلام نازل نمود و درود بر اهل بیت پیامبر که واسطه فیض الهی اند، به ویژه قطب عالم امکان حضرت صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه الشریف و با آرزوی سلامتی و موفقیت روز افزون برای مقام معظم رهبری امام خامنه ای و سلام بر روح بلند و ملکوتی امام راحل و شهدای والا مقام.

تقدیر و تشکر می شود از:

همه دست اندرکاران موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره) به ویژه پدر معنوی موسسه، استاد فرزانه علامه مصباح که زمینه رشد طلاب در زمینه علوم انسانی و اسلامی را فراهم نمودند.

تمامی اساتید گروه تفسیر و علوم قرآن و مدیر محترم آن و مسوولین محترم بخش تحصیلات تکمیلی.

استاد معظم و محترم، حجت الاسلام و المسلمین دکتر امیررضا اشرفی که در این دوره طولانی در مسیر نگارش پایان نامه مشفقانه و متواضعانه مرا از راهنمایی خویش بهره مند ساختند و از بذل اندیشه خود بر این حقیر دریغ نکردند.

استاد گرانمایه و بزرگوار، حجت الاسلام و المسلمین دکتر مهدی امیدی که با قبول زحمت، مشاوره بنده را پذیرفتند و مرا از دانش و بینش خویش بهره مند ساختند.

استاد معزز داور حجت الاسلام و المسلمین دکتر علی اوسط باقری که با مطالعه، بررسی و نقد عالمانه بر غنای تحقیق افزودند و با ارائه نکات ارزشمند موجب ارتقای سطح کیفی و غنای پایان نامه شدند.

اساتید دلسوز، حجت الاسلام و المسلمین مصطفی کریمی، حجت الاسلام و المسلمین دکتر سید محمد کاظم رجایی که راه پژوهش را به من آموختند و به سوالات این جانب پاسخ دادند و مرا از علم خویش بهره مند ساختند.

پدر و مادر که زمینه رشد و بالندگی مرا فراهم نمودند و با دعای خویش باعث قوت قلب بنده شدند و همسر و فرزندان که همراه و همدل با بنده با تحمل سختی ها، ایثار و خویشتن داری باعث پیشرفت کار شدند.

چکیده

اعتدال در قرآن مفهومی ارزشی تلقی شده و رعایت آن از سوی حاکمان اسلامی اهمیتی دوچندان دارد، چرا که هر گونه افراط و تفریط در رفتار آنان منجر به انحراف انبوهی از مسلمانان از صراط مستقیم می‌شود و صدماتی جبران‌ناپذیر به پیکره امت اسلامی وارد می‌کند؛ در حالی که به عکس، اعتدال در رفتار حاکمان، امت اسلامی را در مسیر صراط مستقیم قرار می‌دهد و موجب تحقق اهداف و ارزش‌های الهی در جوامع اسلامی می‌گردد.

پژوهش حاضر درصدد بررسی تعریف اعتدال و نیز بیان معیار آن و ترسیم چگونگی اعتدال در رفتار حاکمان با مردم و کارگزاران به روش تفسیر موضوعی است.

حاصل آن که اعتدال در کاربرد و حیانی بر محور جانشینی با واژه‌هایی مانند عدل، حنف، قصد، اقتصاد و استقامت و در محور تقابل معنایی با واژه‌هایی مانند بغی، فساد، اسراف، اقتار، طغیان و جور در یک حوزه معنایی قرار می‌گیرد؛ اعتدال در نظام معنایی قرآن، مستقل از سایر مفاهیم بنیادین دینی نیست؛ اعتدال حقیقی همان التزام به توحید، رعایت موازین حق و عدل و خارج نشدن از صراط مستقیم بندگی خدا و پیروی از اسوه‌های قرآنی است.

حاکم معتدل جامعه اسلامی در حوزه فرهنگ بایستی جامعه را در دو بعد مادی و معنوی رشد دهد و نسبت به ارزش‌های دینی هیچ‌گونه تسامح و تساهلی نداشته باشد و در تعالی مردم در دو ساحت تزکیه و تعلیم سعی نماید. چنین حاکمی در حوزه اقتصاد به فکر کاهش فاصله طبقاتی و ایجاد تعادل اقتصادی در عین پرهیز از اسراف در بیت‌المال می‌باشد؛ در حوزه سیاست نیز به توحید عملی ملتزم می‌باشد و با الحاد و کفر مرزبندی روشنی دارد. حاکم معتدل در قضاوت از مجازات بی‌گناهان و رشوه پرهیز دارد و در اجرای قوانین نهایت عدل را رعایت می‌نماید. بین افراد جامعه اعم از ضعیف، قوی، غنی و فقیر تفاوتی قائل نیست. اعتدال در رفتار با کارگزاران نیز ایجاب می‌نماید، در اعطای مسئولیت‌ها شایسته سالاری لحاظ شود، تنبیه و تشویق متناسب و به موقع انجام گیرد.

کلیدواژگان: اعتدال، رفتار حاکمان، رفتار با کارگزاران، رفتار با مردم، قرآن کریم

فهرست مطالب

۱. فصل اول: کلیات و مفاهیم.....أ

۱,۱	کلیات.....	۱
۱,۱,۱	بیان مسأله.....	۱
۱,۱,۲	پیشینه تحقیق.....	۱
۱,۱,۲,۱	کتاب‌ها.....	۲
۱,۱,۲,۲	مقالات.....	۳
۱,۱,۳	ضرورت تحقیق.....	۴
۱,۱,۴	پرسش‌های اصلی و فرعی.....	۵
۱,۱,۵	روش تحقیق.....	۶
۱,۲	مفاهیم.....	۶
۱,۲,۱	اعتدال.....	۶
۱,۲,۲	رفتار.....	۶
۱,۲,۳	حاکمان.....	۷
۱,۲,۴	مردم.....	۷
۱,۲,۵	کارگزاران.....	۸

۲. فصل دوم: چستی اعتدال و معیارهای آن.....۱۰

۲,۱	مقدمه.....	۱۰
۲,۲	معنای پایه اعتدال.....	۱۰
۲,۳	واژه‌های معادل اعتدال.....	۱۱

اعتدال در رفتار حاکمان با مردم و کارگزاران از نگاه قرآن.....ب

عدل.....	۲,۳,۱	۱۲
حنف.....	۲,۳,۲	۱۳
قصد و اقتصاد.....	۲,۳,۳	۱۴
قوام و استقامت.....	۲,۳,۴	۱۶
عفو.....	۲,۳,۵	۱۷
واژگان مقابل اعتدال.....	۲,۴	۱۹
غُلُو.....	۲,۴,۱	۱۹
افراط و تفریط.....	۲,۴,۲	۱۹
بغی.....	۲,۴,۳	۲۱
فساد.....	۲,۴,۴	۲۱
طغیان.....	۲,۴,۵	۲۲
ظلم، جور، اعتداء.....	۲,۴,۶	۲۳
اسراف و اقتار.....	۲,۴,۷	۲۵
معیارهای اعتدال.....	۲,۵	۲۷
مفهوم معیار.....	۲,۵,۱	۲۷
معیارهای اعتدال.....	۲,۵,۲	۲۸
انطباق با توحید.....	۲,۵,۲,۱	۲۸
انطباق با حق.....	۲,۵,۲,۲	۳۱
انطباق با قسط و عدل.....	۲,۵,۲,۳	۳۶
رعایت مصلحت.....	۲,۵,۲,۴	۳۸
لحاظ تمام امیال و گرایش‌ها و تقدیم امیال و گرایش‌های متعالی.....	۲,۵,۲,۵	۴۱
پیروی از الگوهای قرآنی.....	۲,۵,۲,۶	۴۴

۴۷.....	جمع‌بندی.....	۲,۶
---------	---------------	-----

۳. فصل سوم: اعتدال در رفتار حاکمان با مردم.....۵۰

۵۰.....	مقدمه.....	۳,۱
۵۰.....	اعتدال در امور و مسائل فرهنگی جامعه.....	۳,۲
۵۱.....	شاخصهای اعتدال فرهنگی.....	۳,۳
۵۱.....	رشد متوازن مادی و معنوی جامعه.....	۳,۳,۱
۵۳.....	عدم سهل‌انگاری نسبت به ارزش‌های دینی.....	۳,۳,۲
۵۴.....	اهتمام به تعلیم و تزکیه مردم.....	۳,۳,۳
۵۶.....	اعتدال در رفتارهای اقتصادی حاکمان.....	۳,۴
۵۷.....	ایجاد تعادل اقتصادی و کم کردن فاصله طبقاتی.....	۳,۴,۱
۶۰.....	گرفتن مالیات جهت برقراری تعادل و توازن اقتصادی جامعه.....	۳,۴,۱,۱
۶۰.....	زکات.....	۳,۴,۱,۱,۱
۶۳.....	خمس.....	۳,۴,۱,۱,۲
۶۴.....	منابع مالیاتی دیگر غیر از زکات و خمس.....	۳,۴,۱,۱,۳
۶۶.....	حذف ربا.....	۳,۴,۱,۲
۶۹.....	پرهیز از اسراف.....	۳,۴,۲
۷۲.....	خیانت در بیت‌المال.....	۳,۴,۲,۱
۷۳.....	تجمل‌گرایی در مخارج حکومت.....	۳,۴,۲,۲
۷۴.....	عدم اولویت‌بندی در به کارگیری سرمایه‌های ملی.....	۳,۴,۲,۳
۷۵.....	زیاده‌روی در خرج کردن از بیت‌المال.....	۳,۴,۲,۴
۷۸.....	اعتدال در رفتارهای سیاسی.....	۳,۵

اعتدال در رفتار حاکمان با مردم و کارگزاران از نگاه قرآن.....د

۳,۵,۱	حرکت در مسیر توحید و مرزبندی با شرک، کفر و فتنه در قول و عمل.....۷۸
۳,۵,۲	آمیختن قاطعیت و عطوفت در برابر توده مردم.....۸۰
۳,۵,۳	اعتدال در حضور، غیبت و هجرت.....۸۴
۳,۶	اعتدال در رفتارهای حقوقی و قضایی در برابر توده مردم.....۹۰
۳,۶,۱	اجتناب از مجازات بی گناهان.....۹۱
۳,۶,۲	اجتناب از دادن یا گرفتن رشوه.....۹۱
۳,۶,۳	اعتدال در اجرای قوانین کیفری و قضایی.....۹۵
۳,۶,۴	تفاوت نگذاشتن بین افراد جامعه در اجرای قانون.....۹۶
۳,۷	جمع بندی.....۱۰۰

۴. فصل چهارم: اعتدال در رفتار حاکمان با کارگزاران.....۱۰۳

۴,۱	مقدمه.....۱۰۳
۴,۲	اعتدال در مسئولیت سپاری.....۱۰۳
۴,۲,۱	انتخاب کارگزاران دارای دانش لازم و امانت دار.....۱۰۴
۴,۲,۲	انتخاب کارگزاران متواضع در برابر مومنان و عزتمند در برابر کافران.....۱۰۵
۴,۲,۳	انتخاب کارگزاران تلاش گر فی سبیل الله.....۱۰۷
۴,۲,۴	انتخاب کارگزارانی که در برابر سرزنش ها منفعل نشوند.....۱۰۸
۴,۲,۵	انتخاب کارگزاران مردمی، هم زبانی با مردم، دلسوز و مهربان با مؤمنان و محرومان.....۱۰۸
۴,۳	اعتدال در تنبیه و تشویق.....۱۱۰
۴,۳,۱	اتمام حجت قبل از تنبیه و عقوبت.....۱۱۲
۴,۴	جمع بندی.....۱۱۲

۵. خاتمه.....۱۱۵

۵,۱	نتیجه گیری.....۱۱۵
-----	--------------------

پیشنهادهای	۵,۲	۱۱۸
------------	-----	-----

۶. فهرست منابع ۱۲۰

فهرست منابع فارسی	۶,۱	۱۲۰
-------------------	-----	-----

کتابها	۶,۱,۱	۱۲۰
--------	-------	-----

پایان نامه ها	۶,۱,۲	۱۲۴
---------------	-------	-----

مقاله ها	۶,۱,۳	۱۲۵
----------	-------	-----

فهرست منابع عربی	۶,۲	۱۲۵
------------------	-----	-----

کتابها	۶,۲,۱	۱۲۵
--------	-------	-----

نرم افزارها	۶,۳	۱۳۱
-------------	-----	-----

فصل اول : کلیات و مفاهیم

۱,۱ کلیات

در این بخش به بیان مسئله، پیشینه، ضرورت و هدف تحقیق، پرسش‌های اصلی و فرعی، نوع‌آوری، روش تحقیق، ابزارگردآوری و محورهای تحقیق می‌پردازیم.

۱,۱,۱ بیان مسئله

در فرهنگ اسلامی اعتدال در اعتقاد، گفتار و رفتار ارزشمند شمرده شده است؛ چندان که برخی مفسران، ویژگی برجسته امت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم یا برگزیدگان این امت را با توجه به آیه‌ی ۱۴۳ سوره‌ی بقره «كَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أُمَّةً وَسَطًا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ»، اعتدال علمی و عملی و دوری از هر گونه افراط و تفریط دانسته‌اند. این ویژگی در زمامداران امت اسلامی، اهمیت بیشتری می‌یابد؛ چرا که باورها، ارزشها و رفتار زمامداران در خط‌مشی افراد جامعه و سیر کلی جامعه تأثیری چشم‌گیر دارد. این مفهوم کمابیش در اخلاق، تعلیم و تربیت، اقتصاد و حکومت و سیاست کانون توجه دانشمندان بوده و اخیراً نیز در ادبیات سیاسی برخی دولت‌مردان به طور برجسته مطرح شده است؛ اما چیرستی، معیار و حد و مرز اعتدال مشخص نشده است؛ همین ابهام می‌تواند موجب سوء برداشت یا سوء استفاده از این مفهوم ارزشی در حوزه‌های مختلف شود.

پژوهش حاضر درصدد است با استفاده از آیات قرآن، تعریف، معیار و چگونگی اعتدال را در رفتار حاکمان در قبال مردم و کارگزاران را به گونه‌ای جامع و نظام‌مند ارائه دهد تا از این رهگذر بتوان رفتار حاکمان را ارزیابی کرد.

۱,۱,۲ پیشینه تحقیق

مروری اجمالی بر کتب اخلاقی چون «علم الاخلاق الی نیقوماخوس» از ارسطو طالیس،^۱ «الحقائق» از محسن فیض کاشانی، «اخلاق منصوری» از غیاث‌الدین منصور دشتکی، «تهذیب الاخلاق و تطهیر الاخلاق» از ابن مسکویه رازی، «اخلاق ناصری» از خواجه نصیر، «جامع السعادات» از محمد مهدی نراقی و «معراج السعاده» از

۱. ترجمه فارسی این کتاب «اخلاق نیکوماخوس» می‌باشد.

احمد نراقی و نیز مقالاتی که در این باب نگاشته شده است^۱، نشان می‌دهد که هر چند این آثار ارزشمند، به مفهوم اعتدال اشاره کرده‌اند؛ اما به قدر کفایت به چستی، معیار و حد و مرز اعتدال از نگاه قرآن نپرداخته‌اند؛ همچنین حد و مرز اعتدال در رفتار حاکمان را به دقت ترسیم نکرده‌اند؛ آثار ذیل دسته‌گرفته به برخی از مسائل مرتبط با اعتدال پرداخته است:

۱،۱،۲،۱ کتابها

۱. جوادی آملی، عبدالله، اخلاق کارگزاران در حکومت اسلامی، بی‌جا، مرکز نشر رجاء، ۱۳۶۹ ش. این اثر به بررسی اخلاق کارگزاران پرداخته که بخش اعظم آن اخلاق فردی می‌باشد نه اخلاق اجتماعی بنابراین در این اثر اعتدال در رفتار حاکمان از نگاه قرآن بیان نشده است.
۲. امین‌زاده، محمدرضا، اخلاق کارگزاران، قم، موسسه در راه حق، ۱۳۶۹ ش. در این اثر فقط به گوشه‌هایی از رفتار و اخلاق حاکمان اسلامی پرداخته شده است ولی اعتدال در رفتار حاکمان در برابر کارگزاران و مردم از نگاه قرآن بررسی نشده است.
۳. کریمیان، علی، اعتدال، تهران، دانش و اندیشه معاصر، ۱۳۸۱ ش. در فصلی از این کتاب در حدود پنج صفحه، ویژگی‌های انسان غیر متعادل را برشمرده است؛ ولی استنادات بیشتر متکی به روایات است و کمتر به آیات استناد شده است؛ افزون بر این که موضوع اصلی این پژوهش اعتدال در رفتار زمامداران نیست.
۴. حسینی اصفهانی، مرتضی، کارگزاران شایسته در اسلام، قم، فرهنگ قرآن، ۱۳۸۴ ش. این اثر رفتار کارگزاران را بر مبنای حکمت‌ها و نامه‌های نهج‌البلاغه بررسی نموده و در این زمینه کمتر به آیات استناد شده است.
۵. الصلابی، علی محمد، الوسطیه فی القرآن الکریم، دارابن کثیر، ۱۳۹۰ ش.

۱. برای مثال ر.ک: اعتدال در: حکمت اسلامی؛ مفاهیم بنیادین، ج ۲، مرتضی یوسفی‌راد و «واکاو» شناخت‌شناسانه مبانی اعتدال در حاکمیت اسلامی از دیدگاه قرآن و حدیث»، در پژوهش‌های اندیشه قرآنی، محمد شبیدی پاشاکی و دیگران و ویژه‌نامه مجله فرهنگ پویا، شماره ۲۵.

هرچند نویسندگان وسط بودن را از ویژگی‌های امت اسلام می‌پندارد اما نشانه‌های وسط بودن را اعتدال، آسانی و خیریت می‌داند. همت نویسندگان بیشتر معطوف به جمع‌آوری آرای برخی مفسران اهل سنت و لغویان است و به بیان دیدگاه قرآن درباره اعتدال در رفتار حاکمان نمی‌پردازد.

۶. عقیل، عقیل حسین، لسان‌امه وسطا؟، دارابن کثیر، ۱۳۹۰ ش.

نویسندگان، امت اسلام را امت وسط می‌داند. وی معیارهای وسطیت را احقاق حق، عدل، تقدیر، اعتبار، اصلاح، اعتراف، عمل صالح، توافق، تسامح، مساوات و محاسبه دانسته است؛ اما به چگونگی اعتدال در رفتار زمامداران از نگاه قرآن پرداخته است.

۷. حکیم پور، محمد، اعتدال در قرآن، حوزه‌های اجتماعی و اقتصادی، تهران، تیسرا، ۱۳۹۳ ش. این نوشتار علاوه بر این که حاوی معیاری برای اعتدال نیست و اعتدال در رفتار حاکمان را بررسی نکرده، به دلیل عدم تخصص نویسندگان در تفسیر قرآن و سایر علوم مورد نیاز تفسیر، از اشکالات فنی فراوانی رنج می‌برد؛ افزون بر این که مشوب به تفکرات غبارآلود غربی نیز هست و بیش از آن که در آن به مستندات علمی و قطعی اتکا شود، انعکاسی از افکار و شعارهای برخی جریان‌های سیاسی رایج است.

۱،۱،۲،۲ مقالات

۱. یوسفی‌راد، مرتضی، «اعتدال»، در: حکمت اسلامی؛ مفاهیم بنیادین، تدوین: علی‌اکبر علیخانی و دیگران، ج ۲، ص ۴۴۳-۵۳۶.

این اثر به موضوع اعتدال پرداخته و فقط چند صفحه‌ای درباره اعتدال حاکمان بحث نموده است که تمرکزی بر مباحث تفسیری و قرآنی ندارد؛ بلکه دیدگاه حکمت اسلامی را بیان نموده است.

۲. شبیدی پاشاکی، محمد و دیگران، «واکاوی شناخت شناسانه مبانی اعتدال در حاکمیت اسلامی از دیدگاه قرآن و حدیث»، پژوهش‌های اندیشه قرآنی، سال اول، شماره ۱.

این مقاله هر چند به مبانی اعتدال در حاکمیت اسلامی پرداخته؛ اما پاسخی به مسئله اصلی موضوع این پایان‌نامه نداده است.

۳. خراسانی، علی، «اعتدال»، دایره‌المعارف قرآن کریم، ج ۳، ص ۵۴۲-۵۵۲.

این مقاله اجمالاً اعتدال را تعریف نموده و یکی از معیارهای اعتدال را بیان می نماید؛ اما در باب رفتار معادلانه حاکمان بحثی ندارد.

در ضمن شماره ۲۵ مجله فرهنگ پویا (ویژه نامه اعتدال) نیز به موضوع اعتدال اختصاص یافته است؛ ولی بیشتر به معناشناسی اعتدال و بررسی جریان های تاریخی اعتدال گرا اهتمام ورزیده و کمتر به بیان اعتدال در رفتار حاکمان با توده مردم و کارگزاران پرداخته است.

۱,۱,۳ ضرورت تحقیق

چنان که در بیان مساله گذشت، اعتدال در فرهنگ اسلامی به ویژه در حوزه هایی مانند اخلاق، تعلیم و تربیت، اقتصاد و حکومت و سیاست امری مطلوب شمرده شده است؛ یکی از مهمترین عوامل تحقق اعتدال در جامعه، وجود حاکمان و رهبران اعتدال گراست که با پرهیز از افراط و تفریط جامعه را در مسیر صراط مستقیم به سوی آرمان های الهی سوق دهند؛ اما برای تحقق چنین امر مهمی ناگزیر از شناخت اعتدال و تعیین حد و مرز و معیار دقیق آن هستیم؛ از این رو تعریف اعتدال و تعیین حدود و ثغور آن و نیز ترسیم چگونگی رفتار حاکمان با مردم و کارگزاران با اتکا به معیار و تعریف صحیح اعتدال اهمیتی ویژه می یابد؛ روشن شدن مرز اعتدال از افراط و تفریط به ویژه در رفتار حاکمان مانع کج فهمی و سوء استفاده علمی و عملی از این مفاهیم ارزشی می شود.

اهمیت و ضرورت تبیین مسئله وقتی دوچندان می شود که در می یابیم در این باب اثر مستقل و منسجمی از منظر قرآن کریم نگاشته نشده است.

سوالی که ممکن است مطرح شود این است که چرا برای پاسخ به مسئله اعتدال در رفتار حاکمان به قرآن رجوع شده است؟ در پاسخ می توان گفت تشخیص و تعیین حد میانه و وسط نیاز به ابزار دارد. بر حسب مورد با ابزارهای خاص می توان حد وسط را تعیین کرد. شناخت حد وسط مخصوصاً در امور تکوینی چندان دشوار نیست؛ چون غالباً مبدا و انتهایش به خوبی معلوم است و معیارش روشن است، پس حد وسطش نیز امری ملموس، محسوس و معلوم است؛ مثلاً در ریاضیات تعیین خط وسط زاویه ای که از رأس یک مثلث متساوی الساقین به ضلع روبرو رسم می شود، چندان دشوار نیست؛ زیرا درجه زاویه و مبدا و انتهای خط روبروی زاویه مشخص است؛ در برخی موارد حد وسط با تجربه و آزمایش علمی تشخیص داده می شود؛ مثلاً برای تعیین میزان غذای مورد نیاز کودک باید از آزمایش های علمی یاری جست. در برخی موارد با استناد به دلیل عقلی ممکن است این میزان تعیین شود؛ مثلاً در برخی امور اجتماعی برای

تعیین اعتدال ابتدا دو طرف یا دو حد را تعیین می‌نمایند و آن دو را با هم می‌سنجند، حد وسط آن دو را حالت اعتدال می‌نامند. تعیین آن دو طرف بستگی به عواملی دارد که از جمله آن عوامل، انگیزه‌های افراد است که این انگیزه‌ها، تابع اعتبار افراد است. علاوه بر انگیزه‌ها، ساحت‌ها و عرصه‌های مختلف، اشخاص، گروه‌ها و زمان‌ها در تعیین حد وسط دخالت دارند. بنابراین انگیزه‌ی آن جمعیت، زمینه و زمانه برای در نظر گرفتن حالت افراط و تفریط و حد وسط موثر است. مثلاً حالت اعتدال در سرعت اتومبیل با حالت اعتدال در سرعت هواپیما نمی‌تواند یکی باشد.^۱ در مواردی مخصوصاً در امور ارزشی و اخلاقی با ادله نقلی و تعبدی ممکن است این حد وسط مشخص شود، مثلاً میزان عبادت لازم برای انسان را نمی‌توان از طریق یافته‌های علمی یا استدلال‌های عقلی تعیین کرد. در این گونه موارد باید معیار مطلوبیت، از وحی و شرع مقدس گرفته شود و شارع تنها مقامی است که لیاقت تعیین حد وسط را دارد. البته چه بسا گاهی مشارکت دلیل‌ها برای تعیین دقیق حد میانه لازم باشد.^۲ این امر چرایی منبع بودن قرآن را برای پاسخ به مسئله اعتدال در رفتار حاکمان را پاسخ می‌دهد.

۱,۱,۴ پرسش‌های اصلی و فرعی

پرسش اصلی

قرآن کریم، چه معیارهایی را برای اعتدال در رفتار حاکمان با مردم و کارگزاران ارائه کرده است؟

پرسش‌های فرعی

۴. جایگاه معنایی اعتدال در قرآن چیست؟
۵. از منظر قرآن، معیارهای اعتدال در رفتار حاکمان کدامند؟
۶. نگرش قرآن به اعتدال در رفتار حاکمان در مواجهه با توده مردم چگونه است؟
۷. اعتدال در رفتار حاکمان در مواجهه با کارگزاران حکومتی از دیدگاه قرآن چگونه است؟

۱. ر.ک: پایگاه اطلاع رسانی آثار حضرت آیت‌الله مصباح یزدی، بیانات ایشان در همایش دفتر پژوهش‌های فرهنگی ساختمان یاوران مهدی جمکران در تاریخ ۹۲/۱۲/۲۳.

۲. ر.ک: محمدتقی مصباح یزدی، «اعتدال بی مبدأ و منتها واقعیت ندارد»، فرهنگ پویا، ش ۲۵، ص ۲۵؛ همو، پند جاوید، ج ۲، ص ۲۸۲.

۱,۱,۵ روش تحقیق

این پژوهش در دسته‌بندی، توصیف، تحلیل، استخراج دلالت‌ها و جمع‌بندی دلالت آیات مرتبط با مقوله اعتدال در رفتار حاکمان، به روش تفسیر موضوعی پیش رفته است. به همین دلیل از بررسی مستقیم روایات خودداری می‌نماید، مگر روایاتی که آیات مورد استناد را شرح و تفسیر کرده باشد.

گردآوری اطلاعات مورد نیاز نیز در قالب کلی کتابخانه‌ای و به صورت مطالعه و فیش‌برداری و از طریق بررسی مدارک و استفاده از منابع و متون خواهد بود.

۱,۲ مفاهیم

در این پژوهش تعریف مفاهیمی همانند اعتدال، رفتار، حاکمان، مردم و کارگزاران ضروری می‌باشد که به این امر می‌پردازیم.

۱,۲,۱ اعتدال

اعتدال به معنای میانه‌روی در هر چیز و عدم افراط و تفریط است.^۱ هر چند واژه اعتدال در قرآن کریم نیامده است؛ ولی در فرهنگ قرآن با توجه به برداشت‌های مفسران واژه‌های عدل، قصد، حنیف، عفو، قوام در برخی کاربردهای قرآنی با اعتدال مترادف معنایی دارند و واژه‌هایی مانند غلو، فساد، اسراف، اقتار، طغیان، بغی، جور، افراط و تفریط در برخی کاربردهای قرآنی با اعتدال تقابل معنایی دارند. به جهت اهمیت چیستی اعتدال در قرآن در فصل دوم به طور مبسوط به این بحث خواهیم پرداخت.

۱,۲,۲ رفتار

برخی در تعریف رفتار گفته‌اند: آنچه افراد انجام می‌دهند یا بیان می‌کنند، رفتار نام دارد.^۲ استاد مطهری در تبیین عمیق و دقیقی ضمن بیان فرق رفتار و اخلاق در تعریف رفتار فرموده‌اند:

اخلاق، که عبارت است از یک سلسله خصلت‌ها و سجایا و ملکات اکتسابی که بشر آنها را به عنوان اصول اخلاقی می‌پذیرد، یا به عبارت دیگر قالبی روحی برای انسان که روح انسان در آن قالب و در آن کادر و طبق آن طرح و نقشه ساخته می‌شود، و چگونگی روح انسان است

۱. علی اکبر دهخدا، لغت نامه، ج ۲، ص ۲۴۸۲.

۲. ریموند میلتن برگر، شیوه‌های تغییر رفتار، ص ۱۱.

که چگونه باید باشد، یک امر ثابت و مطلق و همگانی و همیشگی است. ولی رفتار انسان که عبارت است از پیاده کردن همان روحیات در خارج، در شرایط مختلف، مختلف می‌شود و باید هم مختلف بشود. و به عبارت دیگر مظاهر و مجال اخلاق انسانی در شرایط مختلف، مختلف است. در یک جا انسان باید یک جور عکس العمل نشان بدهد، در جای دیگر جور دیگر؛ نه اینکه انسان در یک جا باید یک جور باشد و در جای دیگر جور دیگر. خیلی فرق است بین اینکه بگوییم بشر خودش در هر عصری یک جور باید باشد غیر از جوری که در عصر دیگر باید باشد و در هر منطقه‌ای یک جور باید باشد غیر از جوری که در منطقه دیگر باید باشد، و اینکه بگوییم انسان می‌تواند آنچنان شخصیت عالی‌ای داشته باشد که در همه جا یک جور باشد ولی مظاهر رفتارش در زمان‌های مختلف و شرایط مختلف متفاوت باشد.^۱

بنابراین رفتار عبارت است از بروز و ظهور بیرونی روحیات اخلاقی که همان سلسله خصلت‌ها، سجایا و ملکات نفسانی انسان می‌باشند که در شرایط گوناگون ممکن است به صورت‌های متفاوت تجلی کند.

۱,۲,۳ حاکمان

حاکمان جمع حاکم است. حاکم کسی است که بر دیگران حکومت کند^۲ و اعمال حاکمیت نماید. حاکمیت عبارت است از دارا بودن قدرت سیاسی در داخل و استقلال در عرصه‌ی بین‌الملل؛^۳ به عبارت دیگر حاکمیت در بُعد داخلی اقتداری است که قانون‌گذاری، قضاوت، اجرا، سیاست‌گذاری و صدور امر و نهی، ناشی از آن است. در بُعد خارجی، حاکمیت به معنای استقلال از بیگانه و شناخته شدن به عنوان یک دولت مستقل و مجزأ، از سوی دولت‌های دیگر است.^۴

۱,۲,۴ مردم

منظور از واژه مردم «گروهی از انسان‌ها» می‌باشد. معادل آن در فارسی کلمه‌ی «جامعه» و در عربی جدید کلمه «مُجْتَمَع» متداول است. در قرآن کریم کلمات قوم،^۵ امت،^۶ قریه،^۷ ناس و اُناس^۸ گاهی به این معنا به کار

۱. مرتضی مطهری، مجموعه آثار استاد شهید مطهری، ج ۲۲، ص ۶۱۸ و ۶۱۹.

۲. محمد معین، فرهنگ فارسی معین، ص ۴۲۴.

۳. آندرو وینست، نظریه‌های دولت، ترجمه حسین بشیریه، ص ۴۱؛ به نقل از: محمد جواد نوروزی، فلسفه سیاست، ص ۷۵.

۴. محمد جواد نوروزی، فلسفه سیاست، ص ۷۵.

۵. همانند اعراف، ۱۰۹: قَالَ الْمَلَأُ مِنْ قَوْمٍ فِرْعَوْنَ إِنَّ هَذَا لَسَاحِرٌ عَلِيمٌ.

۶. همانند قصص، ۲۳: وَلَمَّا وَرَدَ مَاءَ مَدْيَنَ وَجَدَ عَلَيْهِ أُمَّةٌ مِنَ النَّاسِ يَسْقُونَ.

اعتدال در رفتار حاکمان با مردم و کارگزاران از نگاه قرآن.....^۸

رفته‌اند.^۳ در این نوشتار منظور از مردم، گروهی از انسان‌ها می‌باشند که تحت حکومت حاکم اسلامی زندگی می‌کنند.

۱,۲,۵ کارگزاران

کارگزاران جمع کارگزار و به معنای عامل، مامور حکومتی و انجام دهنده آمده است.^۴ در این پژوهش منظور از کارگزاران، مسئولان، زمامداران و مدیرانی است که در دوائر دولتی و حکومتی از طرف حاکم اسلامی به سمتی برگزیده شده‌اند.

۱. همانند یونس، ۹۸: فَلَوْ لَا كَانَتْ قَرْيَةٌ آمَنَتْ فَنَفَعَهَا إِيمَانُهَا إِلَّا قَوْمَ يُونُسَ.

۲. همانند اسراء، ۱۷: يَوْمَ نَدْعُوا كُلَّ أَنَسٍ بِإِمَامِهِمْ.

۳. محمدتقی مصباح یزدی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، ص ۷۱-۷۷.

۴. محمد معین، فرهنگ فارسی معین، ج ۳، ص ۲۸۱۴.

فصل دوم:

چیستی اعتدال و معیارهای آن